

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.915

І.О. Моцонелідзе,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ, ЯКІ МАЮТЬ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ

Розкрито психологічні особливості спілкування з неповнолітніми правопорушниками з метою встановлення наявності у них акцентуацій характеру, наведено рекомендації щодо врахування типу акцентуацій характеру при психолого-педагогічному підході в роботі з неповнолітніми правопорушниками.

Ключові слова: акцентуації характеру, неповнолітні правопорушники, індивідуально-профілактична робота.

Раскрываются психологические особенности общения с несовершеннолетними правонарушителями с целью установления наличия у них акцентуаций характера, предлагаются рекомендации по учету типа акцентуаций характера при психолого-педагогическом подходе в работе с несовершеннолетними правонарушителями.

Ключевые слова: акцентуации характера, несовершеннолетние правонарушители, индивидуально-профилактическая работа.

Psychological features of communication with juvenile offenders to determine if they have character accentuations are revealed, several recommendations for the consideration of the type of character accentuations in the psycho-pedagogical approach in work with juvenile delinquents.

Key words: accentuation nature, juvenile delinquents, individual preventive work.

Соціальна та економічна нестабільність зумовлює підвищення рівня тривожності молодого покоління, що під впливом різного роду несприятливих чинників навколишнього середовища призводить до імпульсивності їх вчинків, вразливості, неврівноваженості, агресивності, жорстокості, цинізму, формування схильності до асоціальної поведінки та відсутності відчуття відповідальності за скоєне. Як наслідок, за останні десятиліття в Україні значно поширилися такі загрозливі та критичні аспекти життєдіяльності нашого суспільства, як зростання кількості злочинів, скоєних неповнолітніми.

Неповнолітній порушник закону – особливий, найбільш важкий об'єкт виховання та профілактики. Такий неповнолітній обтяжений вкоріненими антисуспільними поглядами, судженнями, негативними звичками та формами поведінки. Зазвичай він грубо протидіє позитивному впливу, зводячи між собою та фахівцем, який з ним працює, психологічний бар'єр недовіри, відчуження і навіть ворожості. Зруйнувати цей бар'єр – означає створити позитивні передумови для подальшого психологічного впливу на неповнолітнього.

В структурі органів внутрішніх справ України кримінальна міліція у справах дітей (далі – КМСД) є основним підрозділом, на який покладені завдання попередження злочинності неповнолітніх, розкриття злочинів вчинених неповнолітніми

або за їх участю, профілактичного обліку дітей, звільнених з місць позбавлення волі та ін. Працівникам КМСД в індивідуально-профілактичній роботі з неповнолітніми правопорушниками обов'язково необхідно враховувати їх вікові особливості, індивідуальні особливості фізичного, психічного та соціального розвитку, а також особливості соціального мікросередовища, в якому розвивається та існує неповнолітній. Особливої уваги при здійсненні профілактичної роботи потребують неповнолітні з акцентуаціями характеру.

Під *акцентуацією* розуміється дисгармонійність розвитку характеру, гіпертрофованість окремих його рис, що зумовлює підвищену уразливість особистості до певних зовнішніх впливів і ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях. Акцентуації характеру неповнолітнього є крайнім варіантом норми [1]. За деяких обставин такі неповнолітні інакше, ніж інші, реагують на явища оточуючого світу, неадекватно поведуться, здавалося б у стандартній ситуації. У свій час, взявши за основу праці П. Ганнушкіна та К. Леонгарда, відомий дослідник, професор, доктор медичних наук А.Є. Лічко запропонував типологію акцентуацій характеру в підлітковому віці, що на відміну від інших відомих класифікацій була розроблена спеціально для цього віку та зберегла свою актуальність дотепер. У систематику за А.Є. Лічко включені такі типи акцентуацій, як гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий та конформний.

У підлітковому віці акцентуації характеру більшості типів є найбільш вираженими, що, як правило, не перешкоджає задовільній соціальній адаптації неповнолітніх. До кінця підліткового періоду прояви акцентуації можуть стертися або бути компенсовані настільки, що, окрім як за особливих обставин, не будуть виявлятися зовні. Тобто явні акцентуації у підлітковому віці після його закінчення можуть стати прихованими.

Однак підлітки з явними акцентуаціями характеру складають групу підвищеного ризику – вони схильні до згубних впливів навколишнього середовища або психічних травм. Якщо важка ситуація завдає удару по “слабкому місцю” цього типу акцентуації, то відповідні риси характеру можуть розкритися, відбиваючись на поведінці неповнолітнього [2]. Найбільш частими порушеннями в підлітковому періоді, що виникають на фоні акцентуацій характеру, є неспокійні девіації поведінки – делінквентність, алкоголізація, суїцидальна поведінка та ін. Зміна обстановки на більш сприятливу, як правило, усуває ці порушення.

Прояв акцентуованих властивостей характеру може мати не лише негативну оцінку, але й свідчити про соціально позитивні якості особистості, про неможливість здійснення суб'єктом, якому властивий конкретний тип акцентуації, певних форм протиправної поведінки, наприклад, з корисливих чи хуліганських мотивів, з особливою жорстокістю і т.д., що має важливе значення для юридичної практики.

На сьогодні для ефективного здійснення індивідуально-профілактичної роботи працівникам КМСД необхідно володіти знаннями про типи акцентуацій неповнолітніх та професійно-грамотно застосовувати загальноприйнятий метод бесіди. Така бесіда безперечно має свої особливості, які насамперед полягають в умінні фахівця отримати необхідну інформацію, що у подальшому дозволить визначити наявність певних акцентуованих рис характеру конкретного підлітка. Велике значення має і знання працівниками психолого-педагогічних прийомів, які доцільно застосовувати в процесі бесіди з підлітками.

Розмову з неповнолітнім щодо правопорушення, яке він скоїв, нерідко доводиться проводити в два прийоми. На початку бесіди краще задовольнитися мізерними або сумнівними відомостями, що повідомляє підліток. Далі слід перейти до збору інформації про його життя взагалі. Для обговорення можуть бути запропоновані такі теми:

1. Навчання (цікаві та нецікаві навчальні предмети, причини неуспішності, стосунки із вчителями, участь у громадській роботі, наявні порушення дисципліни).

2. Плани на майбутнє.

3. Взаємостосунки з однолітками (наприклад, кому надає перевагу – товаришу чи групі приятелів, причини вибору приятелів (за певними особистісними якостями, за спільністю захоплень, для спільних розваг) і т.п.).

4. Чим захоплюється (які мав захоплення в минулому), хто впливав на вибір захоплення, які були досягнуті результати.

5. Взаємостосунки з батьками: склад сім'ї (звернути увагу на те, кого неповнолітній назвав першим, про кого взагалі не згадав); хто займався його вихованням; з ким у сім'ї має конфліктні стосунки та їх причина; чи є конфлікти між іншими членами сім'ї і як неповнолітній до цього ставиться. У разі розпаду сім'ї необхідно з'ясувати, в якому віці був підліток, коли це сталося, його ставлення до розлучення батьків, чи підтримує він контакт з тим із них, хто залишив сім'ю. Корисно також буває почути від підлітка його враження про основні риси характеру батьків (це уявлення нерідко буває досить точним і ґрунтовним).

6. Порушення поведінки в минулому (наприклад, прогули занять чи роботи, мотиви хуліганства; вживання спиртних напоїв чи наркотичних речовин; втечі з дому; чи затримувався раніше міліцією, коли і за що та ін.).

7. Найбільш важкі події в минулому житті та реакція на них, наявність у минулому будь-яких суїцидних думок.

8. Перенесені соматичні захворювання (чим хворів, як це позначилося на навчанні та на його становищі серед однолітків), наявність порушень сну, апетиту, самопочуття та настрою.

Наприкінці бесіди слід знову повернутися до події скоєного підлітком правопорушення, і вже при встановленому контакті спробувати отримати більш докладні та точні відомості, включаючи ті питання, відповідати на які раніше підліток відмовлявся.

Опитування неповнолітнього краще проводити у вигляді вільної невимушеної бесіди. Перехід від однієї теми до іншої повинен бути природним і плавним (наприклад, перехід від захоплень неповнолітнього до його взаємостосунків з батьками можна почати із запитання, як батьки ставилися до того чи іншого його захоплення).

Інформативним також є спілкування з неповнолітнім в присутності його батьків (наприклад, в домашній обстановці). Така бесіда допоможе зрозуміти внутрішньосімейні стосунки, особливо коли в розмові беруть участь відразу декілька членів родини. У подібних ситуаціях одразу стає зрозумілим, до кого неповнолітній виявляє ворожість або байдужість, кому висуває претензії, про кого турбується тощо.

У деяких випадках у працівників КМСД виникає необхідність поспілкуватися з батьками неповнолітнього окремо, без його присутності. У такому разі розмову краще починати з матері, яка зазвичай може надати набагато більше інформації про неповнолітнього, ніж батько. Якщо вихованням неповнолітнього займалися інші члени сім'ї, бажано також провести бесіду з ними. Розмовляти з усіма іншими членами сім'ї потрібно у тих випадках, коли виникають підстави вважати, що від них можна отримати додаткову важливу інформацію, більш об'єктивне висвітлення подій та стосунків у родині.

Спілкування з неповнолітніми з метою виявлення у них акцентуацій характеру має свої особливості та труднощі. Але ефективність індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками залежить не лише від того, щоб відчувати тонкощі характеру підлітка та побачити психологічні чи фізіологічні зміни в його поведінці. Важливо, щоб працівники КМСД володіли методами роботи з акцентуованими підлітками та могли використовувати їх сильні та слабкі сторони в процесі виховання та виправлення. Нижче запропоновані загальні рекомендації зі здійснення індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітніми, які мають акцентуації характеру.

Гіпертимний підліток. Завдяки своїй комунікабельності гіпертимний підліток не представляє особливих труднощів для встановлення з ним першого контакту. Однак цей контакт буде довірчим за умови: доброзичливого ставлення співробітника

до підлітка; щирого інтересу до проблем неповнолітнього; прагнення спільними зусиллями шукати вихід із ситуації, що склалася. Крім того, гіпертимний підліток буде довіряти працівнику КМСД у тому випадку, якщо побачить у ньому авторитетну, професійно грамотну особистість.

Загальними вимогами в індивідуальному підході при роботі з гіпертимним підлітком є створення умов для його самовираження, чітке аргументоване визначення обов'язків і меж прийнятної поведінки підлітка, уникання гіперопіки, доброзичлива неавторитарна позиція дорослих, підкреслено поважна форма спілкування, вплив через вмиле формування колективної думки. Адаптація такого підлітка краще здійснюється в середовищі, де відкриваються можливості для реалізації його нестримної енергії, ініціативи, широких контактів, задоволення різноманітних захоплень.

Працюючи з гіпертимними підлітками, важливо пам'ятати, що вони не витримують чіткої регламентації поведінки та постійного контролю, оскільки необхідність підкорятися та пригнічувати свою активність є для них психотравмуючим чинником. Необхідно шукати інший засіб впливу, що дає можливість спрямувати енергію гіпертима в правильне русло. Таких підлітків потрібно заохочувати до діяльності, яка потребує кмітливості, рішучості, наполегливості. Це можуть бути, наприклад, організація дискотек або інших шкільних вечорів, туристичних походів, спортивних змагань, різноманітних заходів, де потрібно проявити активність, уміння швидко орієнтуватися, де можна задовольнити прагнення до лідерства чи новаторства.

В індивідуальній роботі з гіпертимним підлітком рекомендується, зокрема: урізноманітнити його діяльність, зацікавити новими завданнями, які потребують добровільного та самостійного розв'язання; давати доручення, пов'язані з відповідальністю, вимогливістю до себе та до інших.

Нестійкі підлітки вимагають іншого підходу в роботі. Необхідно встановити повний (але не принижуючий гідності) контроль за поведінкою і діяльністю підлітка, чітко регламентувати його шкільну та позашкільну діяльність, дозвілля, виключити можливість появи неструктурованого і неконтрольованого вільного часу. Важливо спрямувати акцентуйовані риси характеру неповнолітнього у продуктивне, позитивне русло діяльності.

В індивідуальній роботі з нестійким підлітком рекомендується: стимулювати його ініціативу; ставити нескладні, але різноманітні завдання; формувати у нього осмислення неминучості покарання за проступок.

Циклоїдні підлітки потребують особливого, гнучкого відношення до себе. Їх невдачі та помилки не повинні викликати нарікань та нотацій, а тим більше покарань. Важливо пам'ятати, що похмура дратівливість циклоїдного підлітка в період субдепресії повинна зустрічати не гнів і обурення з боку близьких людей, а спокійне, врівноважене, тепле, але без зайвих емоцій ставлення. У такі періоди циклоїдні підлітки особливо потребують підтримки. Потрібно пояснити їм особливість їх мінливої натури, вселити впевненість, що знижений настрій та зменшення працездатності мине і тоді багато чого вдасться виправити та надолужити. Іноді може здаватися, що циклоїдні підлітки в субдепресивний період залишаються зовсім байдужими до слів підтримки та підбадьорення, але насправді вони добре сприймають та поглинають все почуте. І вже потім, в період підйому після субдепресії вони нерідко зізнаються, що ця підтримка була важливою та допомогла їм.

В індивідуальній роботі з циклоїдним підлітком рекомендується: раціональний розподіл сил неповнолітнього при виконанні як навчальної, так і трудової діяльності; встановлювати індивідуальний помірний темп роботи; виділяти достатньо часу для відпочинку, з метою недопущення перевтомлення; доброзичливе ставлення до неповнолітнього протягом усього періоду здійснення індивідуально-профілактичної роботи з ним; уникати виникнення конфліктів та критики в період субдепресій.

Лабільні підлітки є найбільш сприятливим об'єктом для індивідуально-профілактичної роботи за умови, якщо вони відчувають щире доброзичливість. Коли

встановлюється міцний контакт, лабільні підлітки жадають його надовго зберегти, за своєю ініціативою охоче зустрічаються з працівниками КМСД, шукають у них підтримки у важкі хвилини та в моменти радості. Поступово таких підлітків слід привчати самим шукати вихід із важких ситуацій. Адаптація лабільних підлітків легше здійснюється в середовищі, що не вимагає значного емоційного напруження, в спокійній і дружній обстановці.

В індивідуальній роботі з лабільним підлітком рекомендується: уникати грубості, категоричності, проявів негативного ставлення під час спілкування; при взаємодії виявляти емоційну відкритість та чуйність; завдання чи доручення потрібно висловлювати у вигляді прохання; підтримувати бажання виправитись та змінити своє життя, заохочувати та хвалити підлітка при досягненні ним позитивних результатів.

У роботі з *сенситивними підлітками* необхідно враховувати їхню замкнутість, відлюдкуватість та нагальну потребу поділитися своїми переживаннями. Переконаються вони повільно, виявляючи недовірливу обережність у стосунках. Встановлюючи перший контакт, потрібно спиратися на ту сферу, в якій сенситивний підліток прагне до гіперкомпенсації. При сталому контакті корисними бувають багаторазові тривалі бесіди, детальний аналіз усіх фактів і ситуацій, що спростовують як переконаність підлітка у своїй неповноцінності, так і недовірливу тривожність у несприятливому ставленні до нього оточуючих.

В індивідуальній роботі з сенситивним підлітком рекомендується: виявляти коректне та доброзичливе ставлення при спілкуванні; створювати умови для самореалізації підлітка в цікавих для нього видах діяльності; усувати підлітка від діяльності, побудованої на принципі змагання; переконувати підлітка у необхідності навчитися переборювати свою сором'язливість.

Робота із *психастенічними підлітками* повинна будуватися на методі раціонального переконання. Такі підлітки в інтелектуальному відношенні рано дорослішають, тому раціональні розмови з ними не представляють будь-яких труднощів. Але слід враховувати, що схильність психастенічних підлітків до самоаналізу може перетворювати бесіди в процедуру безплідної та безглуздої балаканини, що значно ускладнює процес корекції їх поведінки. Тому спілкування з психастеніками повинно здійснюватися за допомогою заздалегідь розробленого плану, бажано попередньо намітити собі ті питання, які необхідно з'ясувати у неповнолітнього. У процесі бесіди не дозволяти неповнолітньому заглиблюватися в міркування та розмови, що не стосуються теми зустрічі, однак робити це потрібно коректно, без різкості та брутальності.

В індивідуальній роботі з психастенічним підлітком рекомендується: пробуджувати у нього живе сприйняття навколишньої дійсності; уникати ситуацій, пов'язаних з надмірним почуттям відповідальності за себе та своїх близьких; боротися з невпевненістю за допомогою індивідуальних занять спортом, зміст яких полягає у необхідності відчуття власної сили та прояву своїх можливостей.

Істероїдні підлітки в певному відношенні вважаються антиподами психастеніків. Але це аж ніяк не означає, що всі рекомендації повинні будуватися протилежним чином. Істероїдні підлітки представляють найбільш складний об'єкт для вибору психолого-педагогічних рекомендацій. Важливо пояснити рідним і близьким підлітка, що їх надмірна увага до його демонстративних негативних вчинків (навмисної делінквентності, суїцидального шантажу тощо) сприяє підкріпленню та зміцненню його егоцентризму. Звичайно, подібна демонстративна поведінка не повинна залишатися непоміченою (істероїд здатний піти на більш серйозні вчинки, якщо на нього "не звертають уваги") та безкарною. Така поведінка повинна зустрічати спокійне негативне, засуджуваче ставлення, без скандалів та публічних розглядів. Але істероїд не повинен отримати те, чого він добивається своєю демонстративною поведінкою.

В індивідуальній роботі з істероїдним підлітком рекомендується відшукати ту сферу, в якій його егоцентричні прагнення безболісно для оточуючих могли б бути задоволені. Наприклад, якщо у нього є музичні чи інші артистичні здібності, то

гарний результат може принести художня самодіяльність. Але слід враховувати, що високий рівень домагань часто заважає істероїдам вибрати ті захоплення, які б відповідали їх здібностям. Тому важливо, щоб робота з таким підлітком була спрямована на зменшення рівня його претензійності, подолання завищеної самооцінки та егоцентризму. Подолання егоцентризму можливе за допомогою послідовного розвитку здатності неповнолітнього до децентрації – формування у нього навичок спілкування з метою прийняття можливих точок зору інших людей. Цей механізм здійснюється в процесі безпосереднього спілкування з іншими людьми, під час якого відбувається зіткнення суперечливих уявлень, що спонукають неповнолітнього змінити власну пізнавальну позицію.

Епілептоїдні підлітки в моменти важкої дисфорії (поганий настрій, роздратованість, агресивність) потребують спокою. Контакт з такими підлітками краще встановлювати, коли цей стан мине. Бесіди повинні бути ґрунтовними, всебічними та неквапливими. Варто спочатку обговорити позитивні якості епілептоїда (наприклад, любов до порядку, акуратність, ретельність, обачність, розважливість, дбайливість). Лише потім, в делікатній формі, можна підійти до негативних властивостей епілептоїдної натури. Вибуховість, гнівливість та нестриманість в афекті, схильність до дратівливого настрою визнаються самим підлітком, якщо з ним встановлений доброзичливий контакт.

В індивідуальній роботі з епілептоїдним підлітком рекомендується: порадити неповнолітньому привчати себе стримуватись в ситуаціях, що його роздратовують, а в періоди сильного хвилювання та поганого настрою усамітнюватись і займатись улюбленою справою; зацікавити неповнолітнього альтернативними видами діяльності, наприклад відвідуванням секцій спортивних єдиноборств (дзюдо, самбо, айкідо, карате тощо), де його потреба бути кращим за інших буде задовольнятися можливістю “взяти верх” над супротивником; використовувати в роботі з підлітком його підвищену увагу до збереження власного здоров'я та підтримання свого благополуччя.

Шизоїдні підлітки. Як правило, такі підлітки надзвичайно важкі для неформального контакту, а формальний контакт не завжди спроможний учинити будь-який педагогічний ефект. На початку встановлення контакту з шизоїдним підлітком працівнику КМСД доведеться більше говорити самому, а кращою темою для розмови може стати розповідь про життя людей, яким важко встановлювати контакти та взаємодіяти з оточуючими. Ознакою подолання психологічного бар'єру та переходу від формального контакту до неформального є момент, коли шизоїдний підліток раптом починає говорити сам, іноді на несподівану тему. Переривати його не слід. Потрібно надати йому можливість виговоритись, оскільки чим більше він буде говорити, тим швидше зможе повністю розкритися перед працівником КМСД. Але необхідно враховувати таку властивість шизоїдів, як виснаженість контакту, коли підліток раптом замовкає та не бажає продовжувати розмову. У таких випадках потрібно перевести розмову на несподівану тему або спробувати поговорити про захоплення підлітка, його хобі. Важливо пам'ятати, що зазвичай шизоїдні підлітки готові ділитися своїми знаннями, захопленнями і враженнями тільки тоді, коли знаходять зацікавленого та обізнаного в таких питаннях співрозмовника.

Таким чином, при ефективному здійсненні індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітнім правопорушником потрібно обов'язково враховувати наявність у нього акцентуованих рис характеру, а також використовувати необхідні психолого-педагогічні прийоми в залежності від типу акцентуації. Оскільки дослідження акцентуацій характеру неповнолітніх правопорушників є соціальною, педагогічною, психологічною та медичною проблемою, працівникам КМСД потрібно налагоджувати взаємозв'язки та залучати до проведення індивідуально-профілактичної роботи педагогів і психологів, які зможуть надавати консультативну та практичну допомогу в роботі з акцентуованими підлітками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Личко А.Е.* Акцентуации характера у подростков / А. Личко, И. Лавкай // Психологический журнал. – 1987. – Том 8. – № 2. – С. 113.
2. *Личко А.Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 318 с.
3. *Леонгард К.* Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К. : Вища школа, 1981. – 390 с.
4. *Оржиховська В.М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В.М. Оржиховська. – К. : ВіАн, 1996. – 352 с.
5. Психология подростка. Полное руководство / Реан А.А. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 504 с.

Отримано 09.05.2013